

Akhlāq-i zīstī

i.e., Bioethics Journal

2024; 14(39): e30

The Bioethics and Health
Law InstituteMedical Ethics and Law
Research CenterInternational Association
of Islamic Bioethics

Ethical Study of Qajar Period Travel Writers' Reports about Resorting to Medical Affairs

Ali Belwardi^{1*}

1. Department of Islamic Teachings, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: The Qajar era is one of the most prominent periods in Iran's history, during which the presence of missionaries and travel writers reached its peak. Travel writers, driven by specific motivations based on their personal dispositions and cultural and social backgrounds, examined the natural, geographical, historical, social, political, and cultural conditions of the places they visited. The aim of the author in this study is to present the reports of travel writers regarding Iranian culture, particularly the practice of tawassul in medical matters, while also analyzing and evaluating the accounts of European travel writers in this context.

Methods: The present study has been conducted using a descriptive-analytical method and based on library sources, including Dr. Wills' Travelogue, *The English amongst the Persians* by Denis Wright, as well as the Quran and narrations.

Ethical Considerations: In this article, the authenticity of the texts, honesty, and trustworthiness have been observed.

Results: The reports of travel writers on recourse in medical and therapeutic matters show that firstly, travel writers have expressed these reports with malicious intentions. Secondly, Recourse, criticized by travel writers, is considered one of the moral virtues among Muslims of the Qajar period due to Islamic foundations.

Conclusion: This study addresses the reports of travel writers who, with malicious intentions, presented negative views on Iranian and Islamic culture and tawassul in medical matters. These reports have been countered through ethical principles derived from Quranic verses. Travel writers, driven by political and cultural goals, have presented negative reports on tawassul among Iranians. However, from a natural and rational perspective, and based on Islamic principles, tawassul for achieving both material and spiritual goals is considered acceptable and legitimate. Nevertheless, some Muslims during the Qajar era resorted to using talismans and non-Islamic prayers in medical matters, which contradict Islamic and ethical principles.

Keywords: Travel writers, Ethical research, Qajar period, Recourse, Medicine

Corresponding Author: Ali Belwardi; **Email:** alibalvardi@outlook.com

Received: March 30, 2024; **Accepted:** June 26, 2024; **Published Online:** February 25, 2025

Please cite this article as:

Belwardi A. Ethical Study of Qajar Period Travel Writers' Reports about Resorting to Medical Affairs. *Akhlāq-i zīstī, i.e., Bioethics Journal*. 2024; 14(39): e30.

اخلاق پژوهی گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دوره قاجار در مورد توسل در امور طبی

علی بلوردی*^۱

۱. گروه مدرسی معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: دوره قاجار از برجسته‌ترین دوره‌های تاریخ ایران می‌باشد که در این دوره حضور میسیونرها و سفرنامه‌نویسان به اوج خود رسیده است؛ سفرنامه‌نویسان، با انگیزه خاصی بنا به روحیه و جنبه فرهنگی و اجتماعی خود، به بررسی وضعیت طبیعی جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محل سفر خود می‌پرداختند. هدف نویسنده در این پژوهش، بیان گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در مورد فرهنگ ایرانیان و به‌خصوص توسل در امور پزشکی است که در این راستا به بررسی و تحلیل گزارش‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی نیز می‌پردازد.

روش: پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، سفرنامه دکتر ویلز و سفرنامه ایرانیان در میان انگلیسی‌ها از دنیس رایت و قرآن و روایات، به انجام رسیده است.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: گزارش‌های ارائه‌شده سفرنامه‌نویسان از توسل در امور پزشکی و درمانی نشان می‌دهد که سفرنامه‌نویسان با اهداف و اغراض سوء این گزارش‌ها را بیان کرده‌اند. این در حالی است که توسل مورد انتقاد سفرنامه‌نویسان، به واسطه مبانی اسلامی جزء فضائل اخلاقی در میان مسلمانان دوره قاجار به شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری: در این پژوهش به گزارش‌های سفرنامه‌نویسان که با اهداف سوء از فرهنگ ایرانی و اسلامی و توسل در امور پزشکی ارائه شده است، به واسطه مبانی اخلاقی برگرفته‌شده از آیات قرآن پاسخ داده شده است. سفرنامه‌نویسان با اهداف سیاسی و فرهنگی، گزارش‌هایی منفی درباره‌ی توسل در میان ایرانیان ارائه داده‌اند. حال آنکه از دیدگاه فطری و عقلی و با توجه به مبانی اسلامی، توسل برای رسیدن به اهداف مادی و معنوی امری مقبول و مشروع است. با این حال، برخی مسلمانان در دوره قاجار در امور پزشکی به استفاده از طلسم و ادعیه غیر اسلامی روی آورده‌اند که با اصول اسلامی و اخلاقی مغایر است.

واژگان کلیدی: سفرنامه‌نویسان، اخلاق پژوهی، دوره قاجار، توسل، طبابت

نویسنده مسئول: علی بلوردی؛ پست الکترونیک: alibalvardi@outlook.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۰۷

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Belwardi A. Ethical Study of Qajar Period Travel Writers' Reports about Resorting to Medical Affairs. *Akhlaq-i zisti*, i.e., *Bioethics Journal*. 2024; 14(39): e30.

مقدمه

دوره قاجار از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ معاصر ایران از جهت ورود فرهنگ مغرب زمین به ایران است که حضور اروپاییان در این دوره به اوج خود رسیده است. مسافرت‌های اروپاییان گاه به صورت سیاحت شخصی و گاه به صورت هیئت‌های اعزامی از سوی ابرقدرت‌های اروپایی انجام می‌گرفت. اکثر این افراد از کشورهای فرانسه، انگلیس و روسیه بودند؛ کشورهایی که در دوره قاجار در ایران نفوذ بیشتری داشته‌اند و برای رسیدن به مقاصد و منابع سیاسی و اقتصادی‌شان، شناخت روحيات، خلیقات، رفتار و افکار مردم ایران را امری مهم می‌شمردند. این افراد شامل سیاحان، پزشکان، شخصیت‌های سیاسی و اقتصادی و حتی میسیونرهای مذهبی بودند که در قالب سفرنامه‌نویس با انگیزه و بینش خاصی، بنا به روحیه و جنبه فرهنگی و اجتماعی به بررسی وضعیت طبیعی جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محل سفر خود می‌پرداختند. از جمله گزارشاتی که این سفرنامه‌نویسان بدان پرداخته‌اند، موضوع توسل مردم به روش‌های مختلف در امراض و درمان بیماری‌ها می‌باشد؛ آن‌ها در گزارش‌های خود از توسل مردم به اهل بیت (ع)، امام‌زادگان (ع)، ادعیه، استخاره و حرزهایی که از اهل بیت (ع) نقل شده است، در امور پزشکی و درمانی سخن گفته‌اند.

این پژوهش در صدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که آیا این سوء برداشت سفرنامه‌نویسان از توسل مسلمانان دوره قاجار در امور طبی درست است؟ آیا توسل مسلمانان در طبابت، عملی اخلاقی است؟ بنابراین، این فرضیه مطرح می‌شود که سفرنامه‌نویسان با اهداف و اغراضی سوء این گزارش‌ها را بیان کرده‌اند، در صورتی که توسل در امور پزشکی از فضائل اخلاقی مسلمانان به شمار می‌آید؛ البته در برخی موارد خرافات در اذکار و ادعیه مسلمان در طبابت ورود کرده است که این‌ها مورد تأیید اخلاق و دیدگاه اسلامی نمی‌باشند.

در مطالعات و بررسی‌های انجام گرفته از سفرنامه‌ها، هفت سفرنامه در موضوع ذکرشده گزارشاتی را بیان کرده‌اند که عبارت‌اند از:

یک) سفرنامه فوریه، ژان باپتیست فوریه در فرانسه متولد شد. پدر او پزشک نظامی گارد سلطنتی فرانسه بود. او تحصیلات خود را در زمینه پزشکی در استراسبورگ و پاریس به پایان برد، سپس به ارتش پیوست. در نبردهای الجزایر و جنگ‌های فرانسه و پروس حضور داشت و به استخدام پادشاه منتنگرو درآمد و هم‌زمان با سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا، به‌عنوان پزشک ناصرالدین شاه به ایران آمد.

دو) سفرنامه مری لیدی شیل. مری لیدی شیل، همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه است. وی پس از ازدواج با کلنل جستین شیل، سفیر انگلیس در ایران، در اوایل عهد ناصری به همراه همسرش در سال ۱۸۵۱ میلادی به ایران سفر کرد و طی مأموریت‌های خود به تمام نقاط ایران مجموعه‌ای از خاطرات و مشاهداتش را گردآوری و منتشر نمود. سه) سفرنامه اوژن فلاندن. اوژن ناپلئون فلاندن، شخصیتی شرق‌شناس، سیاستمدار، نقاش و معمار داشت. فلاندن پس از پایان مأموریت سیاسی در اصفهان، با برنامه‌ریزی دقیق پا به سفری طولانی گذاشت؛ او از اصفهان راهی همدان، کنگاور و بیستون شد و از آنجا تا تفلیس رفت، در طول سفر، شرح دقیقی از دیده‌هایش را نوشت. سفرنامه او یکی از پرتصویرترین نمونه‌ها در این زمینه به شمار می‌آید؛ نقاشی‌هایی بسیار دقیق که نمایی از آنچه که او دیده است را به روشنی نشان می‌دهد. چهار) سفرنامه به سوی اصفهان از پیر لوتی است. وی نویسنده و جهانگرد مشهور فرانسوی است که در اواخر سده نوزدهم از سوی وزارت برون مرزی فرانسه مأمور شده بود تا به هند سفر کند و مراتب دوستی فرانسه را به اطلاع مهاراجه هند برساند. سپس از هند به ایران وارد می‌شود و از اصفهان دیدار می‌کند. این کتاب که به صورت یک دفتر خاطرات نوشته شده است، در واقع ماجرای این سفر را بیان می‌کند.

پنج) سفرنامه ایران در یک قرن پیش از دکتر ویلز. دکتر ویلز یک مأمور انگلیسی است که در دوران حکومت ناصرالدین شاه قاجار به ایران آمد. وی تحت عنوان دکتر و به منظور نشان دادن حسن نیت دولت انگلیس عازم ایران شد. معاشرت با اشراف و درباریان و از سوی دیگر مردم مختلف، کارهایی بوده

وجوه تمایز این مقالات با پژوهش حاضر، می‌توان به رویکرد نوآورانه استفاده از گزارش‌های میسیونرهای دوره قاجار در مورد فرهنگ ایرانی و اسلامی اشاره کرد. این گزارش‌ها یکی از منابع اصلی تاریخی ایران است که به دست غیر ایرانی‌ها مکتوب شده است. بررسی این گزارش‌ها سبب رفع ابهام در اذهان به واسطه مبانی اخلاقی و قرآنی می‌شود که در مقالات ذکر شده این سوءبرداشت‌ها پاسخ داده نشده است. وجه اشتراک این پژوهش با مقالات ذکر شده، دوره قاجار و برخی از امور پزشکی می‌باشد.

بررسی رویکرد انتقادی اخلاق پژوهی سفرنامه‌نویسان دوره قاجار در مورد توسل در امور پزشکی به این جهت اهمیت دارد که تاریخ معاصر ایران عصر قاجار، اوج تدوین سفرنامه‌ها است. در دوره‌های بعد به خاطر گسترش رسانه‌ها و ابزارهای ارتباطی دیگر، سفرنامه‌نویسی رونق زیادی ندارد. دوره قاجار یکی از مقاطع تاریخی انحطاط فرهنگی ایران است که به این جهت بسیار دست خوش تغییر بوده است.

روش

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای به نگارش درآمده است.

یافته‌ها

۱. شواهدی از گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در مورد توسل در امور طبّی

گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در مورد توسل و نیایش مسلمانان در دوره قاجار از آنجا شروع می‌شود که بیماری‌های سختی مانند طاعون، وبا و نقرس در بعضی از مناطق ایران شیوع پیدا کرده بود. چنانچه سفرنامه‌نویسان در مورد شیوع وبا در ایران گزارش داده‌اند:

«از حکیم خانقین خبر رسید از بابت وفور ناخوشی «وبا» در محمره [خرم‌شهر که در عصر قاجار، نام رسمی‌اش نزد دولت ایران، محمره (المُحْمَرّه) بود و در ابتدای قرن بیستم به خرمشهر تغییر یافت] تعداد زیادی می‌مردند به طوری که در

که وی در کنار طبابت به آن می‌پرداخته است. محتوای این سفرنامه در مورد آداب و رسوم و وضعیت کشور، اطلاعات ارزشمندی را ارائه می‌کند.

سفرنامه ایرانیان در میان انگلیسی‌ها از دنیس رایت. این کتاب به بررسی روند روابط دو کشور از اولین نماینده انگلستان در ایران (جفری دو لانگلی) در سال ۱۲۹۰ میلادی تا شخص نویسنده می‌پردازد. این کتاب از لحاظ مداخلات دولت انگلستان در ایران به خصوص در دوران قاجار و پهلوی اهمیت زیادی دارد و به‌عنوان یک کتاب مرجع نزد پژوهشگران تاریخ معاصر ایران شناخته می‌شود.

هفت) سفرنامه مسیو چریکف. وی ریاست هیئت نمایندگی دولت روسیه را بر عهده داشت که به مدت چهار سال (۱۸۵۲-۱۸۴۸ م) کمیسر و رئیس کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی بود. این سفرنامه به بررسی تاریخچه روابط سیاسی ایران و عثمانی، مرزهای غربی کشور، همچنین وضعیت شهرها و آبادی‌ها و ساکنان آن‌ها در آن عصر می‌پردازد و در زمره منابع دست اول به حساب می‌آید.

از جمله پژوهش‌هایی که در رابطه با پژوهش حاضر به نگارش درآمده است: پژوهش سلیمانی در مقاله‌ای تحت عنوان «پیامدهای تأثیرگذاری باورها و اعتقادات عامیانه در طبابت عصر قاجار» می‌باشد. وی در این مقاله به بیان پیامدها و تأثیرپذیری طبابت از باورها و اعتقادات عامیانه در پزشکی و درمان عصر قاجار می‌پردازد؛ تأثیرگذاری باورها و اعتقادات عامیانه در طبابت به حدی بوده است که بسیاری از مردم طبابت و درمان به شکل نوین را نمی‌پذیرفتند (۱). کثیری در پژوهشی با عنوان «تأثیر باورهای طبّی مغولان در طب عامیانه دوره قاجار» به تأثیر مغولان در ایجاد باورهای فرهنگی جدید در بین مردم ایران دوره قاجار در طب پرداخته است؛ از اعتقادات رسوخ‌کرده مغولان در میان مسلمانان، تقدیرگرایی است (۲). کریمی و همکاران نیز در پژوهشی با عنوان «نقش ادعیه و اذکار در طب و طبابت دوره قاجار» به بررسی کارکرد طبّی و درمانی انواع ادعیه و اذکار در طب و طبابت دوره قاجار پرداخته و میزان تأثیرگذاری آن را به نگارش کشیده‌اند (۳). از

نوادگان اهل بیت هم رسیده است، یعنی مسلمانان به امامزادگان که از نوادگان اهل بیت (ع) به شماره می‌روند، توسل می‌کنند و از آن‌ها درخواست فرج در امور خود می‌کنند. مسلمانان معتقدند، امامزادگان قدرت رفع حوائج و مشکلاتشان را دارند. لیدی شل در مورد اعجازهای امامزادگان در مصادیق مختلف این‌چنین گزارش کرده است:

«خبری که از تبریز به ما رسیده و حکایت از این است که گاوی در موقع بردن به سوی کشتارگاه هنگامی که از مرکز شهر تبریز عبورش می‌دادند به زیارتگاهی پناهنده شد (امامزاده صاحب‌الامر) و پس از اینکه آن را به زور بیرون کشیدند بار دوم هم این عمل را تکرار کرده و در دفعه سوم ناگهان قدرت بارگاه امامزاده ظاهر شد و سلاخی که عامل این کار بود در دم جان سپرد. معجزات متعدد دیگری از این بقعه ظهور کرده: کوری بینا شد، لنگی شفا یافت و بیماران فراوانی سلامت خود را به دست آوردند (۷)».

یا در جای دیگر اوژن فلاند در مورد توسل مسلمانان جهت شفای امراض، این‌چنین گزارش می‌دهد: «ما در میان بستر بزرگ کرخه که در نتیجه فرسایش به وجود آمده است چادر زده‌ایم. یک آشپز، دو ژاندارم دزفولی همراه ما هستند آن‌ها برای زیاد کردن جرأت خودشان و متوقف کردن دزدان در فاصله دور به پوست شیر رفته‌اند و لباس عربی پوشیده‌اند. ما در کنار شاهره هستیم که سدهای خاکی آن مانع قایقرانی شده‌اند، گل‌های زیبا علف‌های سبز را رنگارنگ کرده‌اند. کمی پایین‌تر امامزاده‌ای دیده می‌شود، ساکنینش ادعا می‌کنند این زیارتگاه مخصوص شفا دادن کسانی است که حیوانات وحشی مثل شغال یا سگ به آن‌ها حمله کرده و دچار مریضی شده‌اند. به شرط آنکه از چهل روز نگذشته باشد» (۸).

یا در شاهی دیگر مسیو چرکیف این‌گونه نقل می‌کند:

«در میان اتاق جلوی امامزاده چیزی نبود و دیوار راه تنگ باریک کج و معوج داشت و احتمال می‌رود که راه اصلی قبر را از اینجا قرار داده بودند، ولی ما آنجا را ندیدیم. در حیاط کوچک امامزاده چند قبر دیگری بود و از آیات قرآن روی آن‌ها نوشته بودند و پایین‌تر از خط صورت آدمی خیلی بدترکیب حجاری شده بود. در بعضی از صور جانورها و حیوانات سنگ

بصره ششصد و چهل نفر به این مرض مهلک مبتلا شده و به دار باقی شتافته‌اند، پادشاه بصره نیز گریخته است؛ عجالتاً این ناخوشی از شهر بصره رفع گردیده و به طرف کربلا و اطراف آن سرایت نموده است» (۴).

از دیدگاه سفرنامه‌نویسان شیوع و تکرار این بیماری‌های سخت در میان مسلمانان دوره قاجار سبب روی آوردن مردم به اعتقادات دینی و مذهبی در جهت رفع و شفای بیماران شده است. از گزارش‌های سفرنامه‌نویسان چنین می‌توان برداشت نمود که اعتقاد مسلمانان به توسل در امور طبی سبب لطمه زدن به خود شخص و خانواده‌اش می‌شود، از طرفی هم می‌تواند سبب هرج و مرج در جامعه شود. گزارش‌های سفرنامه‌نویسان در مورد استفاده ایرانیان از امور مذهبی به خصوص توسل و دعا، دلالت بر همین موضوع دارد که شواهدی در این باره گزارش کرده‌اند.

۱-۱. رواج توسل به اهل بیت به خصوص امام حسین (ع)

در جهت شفای بیماران و رفع حاجات در میان مسلمانان: لیدی شیل در این باره گزارش کرده است: «یکی از خدمتکاران ما که زن مسنی بود، به من می‌گفت: علاقه و اشتیاق فراوانی نسبت به امام حسین (ع) در جهت رفع بیماری و حاجت دارم. آن‌ها برای رفع حاجات خود، در راه خدا و پیغمبر و یا ائمه گوسفند یا چیز دیگری نذر می‌کنند که به فقرا بدهند و معمولاً برای این‌گونه نذر و نیازها امام حسین مورد توجه خاص زن‌های ایرانی قرار دارد. به نظر من دلیل این امر به خاطر اثراتی است که از مشاهده تعزیه و صحنه‌های مظلومیت او در مردم به وجود می‌آید (۵). یا در شاهی دیگر، ویلز این‌گونه بیان کرده است: داروهایی که طبیبان ایرانی تجویز می‌کنند اغلب شامل داروهای گیاهی و سنتی قدیمی است که اکثر آن‌ها را در خود ایران تهیه می‌کنند. گاه کسان نزدیک شخص مریض، به جهت تسریع در درمان و سلامت کامل شخص مریض، انجام به دخیل یا نذر و نیاز می‌کردند» (۶).

۱-۲. توسل به امامزادگان توسل به پیرمراد به جهت

شفا: این توسل‌ها در جهت رفع حاجات یا شفای امراض به

«مسلمانان ایرانی دوره قاجار اعتقاد و علاقه زیادی به استخاره و فال‌گرفتن دارند. روزی شخص مریضی که بسیار هم از بیماری خود رنج می‌برد، به من مراجعه نمود و بعداً مشخص شد که قبل از من به پزشک متخصص دیگری هم رجوع کرده است؛ اما از مصرف داروهای تجویز شده به واسطه این دکتر پرهیز کرده بود. زمانی علت نخوردن داروهای دکتر را پرسیدم، پاسخ داد: چون فال و استخاره راه نداد و فال من بد از کار درآمد. پس به این نتیجه رسیدم که به کلی داروهای آن دکتر را نخوردم و نزد شما آمدم» (۱۱).

۴-۱. توسل به احراز و سنگ‌ها جهت در امان ماندن از بیماری: از دیگر مواردی که مسلمانان دوره قاجار جهت در امان ماندن از بیماری‌ها و شفای امراض به آن توسل می‌جستند، احراز و سنگ‌ها بود. پیر لوتی در مورد این نوع اعتقادات، این‌گونه نقل می‌کند:

«گاهی در اثر بلند شدن صدای چرخ‌های کالسکه و زنگ‌های اسبان دری باز می‌گردد و زنی فاقد حجاب یک‌چشم و نیمی از صورت خود را از لای در بیرون می‌آورد تا عابران را ببیند. در حدود بیست کودک خردسال زیبا که سینه‌هایشان از دعا و طلسم و حرز پوشیده و سرهایشان قرمز رنگ است با قدم دو به دنبال ما می‌آیند و از دیدن کالسکه ما حیرت می‌کنند (۱۲). یا در گزارشی دیگر، رایت چنین نقل می‌کند: استعمال فیروزه و سنگ‌های آبی نظیر آن به منظور دور داشتن چشم زخم، بیماری‌های ناخوادگاه مصرف فراوانی به‌خصوص در مورد کودکان دارد. طلسم‌سازان هنرمند، طلسم‌های زیبایی مزین به فیروزه یا سنگ‌های آبی دیگر می‌سازند و والدین اطفال آن‌ها را به جلوی کلاه کودک یا جلوی سینه او می‌دوزند. حتی سوارکارانی که علاقه زیادی به اسب‌های ممتاز خود دارند به منظور برحذر داشتن حیوان از چشم‌زخم حسودان، تعدادی از این نوع سنگ منجوق و مهره‌های مخصوص آبی‌رنگ به نام «دونی» را به موها یا دم حیوان می‌بندند. علاوه بر این، در ایران فال‌گیران و دعانویسان حقه‌بازی هم وجود دارند که با سوء استفاده از خلوص نیت و علاقه مردم به دین و اعتقاد شدید به راه قرآن و گفتار ائمه مسلمانان، با تلقین مواردی

شده بودند؛ مانند لاک‌پشت و سنگ‌های دیگر وجود داشت. اشیاء هم در این امامزاده بود. امامزاده خودش هدیه‌ای است که زوار به جهت پیره مار آورده بودند. «می‌گویند هر مارزده‌ای را پیره مار نجات می‌دهد.» اهالی معتقدند که شمشیر این پیره مار نزد اولاد اوست و اولاد او با آن شمشیر مارگزیده را از زهر نجات می‌دهند و لرهای آنجا می‌گفتند که از اولاد مرحوم پیره مار در میان آن‌ها هیچ‌کس نیست و از این شمشیر نیز هیچ آگاهی ندارند و اشخاصی که از مار صدمه می‌بینند با تحفه و هدایا به اینجا می‌آیند و دعا و نماز می‌گزارند که بلکه نجات بیابند» (۹).

۳-۱. توسل به استخاره در علاج بیماری‌ها: مسلمانان در زمانی که بین امری در علاج مریضی مردد می‌شوند، فال یا استخاره می‌گیرند. به اعتقاد سفرنامه‌نویسان این امور سبب لطمه زدن به خود شخص و خانواده‌اش می‌شود، از طرفی هم می‌تواند سبب هرج و مرج در جامعه شود. آن‌ها معتقدند، توسل به استخاره سبب می‌شود انسان متضرر یا معیوب شود؛ مثلاً زمانی که نیاز فوری به عمل عضوی از اعضای بدن است ولی به خاطر استخاره آن را انجام نمی‌دهد.

فووریه شاهدهی از استخاره در انجام عمل چشم بدرالسلطنه بیان می‌کند:

«در گوشه‌ای از عمارت در حالی که پرده ضخیم برای جلوگیری از نور آفتاب آویخته‌اند و تخت محکمی در میان اتاق قرار دارد. وسایل لوازم و عمل برای بستن زخم روی میز در کنار تخت قرار دارد. بدرالسلطنه که پسر زیبای شش هفت ساله و برادرش با سه خواجه‌سرا و چند تن از دوستان دور او را گرفته بودند دوباره استخاره‌ای کرد تا ببیند نتیجه و عاقبت عمل خوب خواهد شد یا نه. ما منتظر بودیم تا استخاره انجام شود. فال بدرالسلطنه خوب شد همه اطرافیان او را به این کار تشویق کردند و خیر و سلامت گفتند. چون دیدم موقع برای شروع به عمل مناسب شده او را طلبیدم و زنان دیگر با پسر و برادر او بیرون رفتند، تنها خواجه‌سراها ماندند» (۱۰).

یا در شاهدهی دیگر رایت می‌گوید:

۲-۱-۲. جواز توسل به غیر در قرآن: توسل در قرآن کریم مشروع است به‌گونه‌ای که آیات زیادی در این مورد آمده است. این آیات هم در مورد درخواست از خداوند و هم درخواست از غیر خداوند آمده است.

یک) برجسته‌ترین و بارزترین نمونه آن، آیه ۲۵ سوره مائده می‌باشد که می‌فرماید: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ. این آیه به روشنی از مؤمنان می‌خواهد تا برای پذیرش درخواست‌ها، در جست‌وجوی «وسیله» به سوی پروردگار باشند (۲۱).

دو) خداوند در آیه ۶۴ سوره نساء خطاب به پیامبرش می‌فرماید: وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا؛ و اگر آنان وقتی به خود ستم کرده بودند، پیش تو می‌آمدند و از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر نیز برای آنان طلب آمرزش می‌کرد، قطعاً خدا را توبه‌پذیر مهربان می‌یافتند. این آیه به خوبی نشان می‌دهد که باید برای طلب بخشش از خداوند واسطه و وسیله آبروداری پیدا کرد تا خداوند به خاطر او حاجات انسان را برآورده سازد.

۲-۱-۳. تحلیلی اخلاقی در مورد توسل در امور طبی: در نظریه اخلاق اسلامی، قرآن کریم کمال‌نهایی انسان را «قرب الهی» می‌داند که دارای منشأیی تکوینی است. قرب به سه نوع تقسیم شده است: نوع اول قرب اعتباری است؛ وقتی بنده تمام امرونی‌های ارباب خود را به‌طور کامل انجام می‌دهد رابطه‌ای بین ارباب و بنده به وجود می‌آید که سبب نزدیکی می‌شود. نوع دوم قرب فلسفی است؛ نزدیک‌ترین رابطه‌ای که بین اشیا و افراد قابل تصور است، رابطه آفریده با آفریننده است. نوع سوم قرب ارزشی است؛ منظور از نزدیک شدن انسان به خدا، نزدیکی جسمی نیست بلکه قرب روحی است، یعنی روح انسان به خداوند نزدیک می‌شود و برای به تکامل رسیدن روح، تکامل در علم و آگاهی باید صورت بگیرد (۲۲). در این نظریه آنچه که از کتاب و سنت به دست می‌آید باعث می‌شود روح انسان در اثر اعمال خاصی رابطه وجودی قوی‌تری با خدای متعال پیدا کند که در اثر این امر جوهر نفس انسان کامل‌تر

خلاف و خرافاتی اقدام به سوء استفاده و اخاذی از آنان می‌نمایند» (۱۳).

۲. یافته‌های سفرنامه‌نویسان در مورد توسل در امور طبی از منظر اخلاق اسلامی

۲-۱. جایگاه توسل در امور طبی از منظر اخلاق اسلامی: توسل به اسباب برای رسیدن به اهداف در زندگی مادی و معنوی از دیدگاه فطری و عقلی، امری مطلوب و شاید ضروری است و در جواز و اصل مشروعیت توسل، به نحو اجمالی، کمتر مورد تردید است. همچنین، وجود اسباب برای تقرب به خداوند موجب کمال و رستگاری مؤمنین و مؤمنات می‌شود.

در ابتدا به معنای لغوی و اصطلاحی توسل می‌پردازیم؛ توسل در لغت عبارت است از انجام دادن کاری برای تقرب به یک چیز یا شخص (۱۴) و در اصطلاح به معنای این است که انسان در هنگام دعا و استغاثه به درگاه الهی چیزی عرضه کند که واسطه پذیرش توبه و اجابت دعای او و برآورده شدن درخواستش باشد، مانند اسمای الهی یا نام پیامبر اکرم یا دعای آن حضرت یا نام اولیای عظیم الشان و فرشتگان (۱۵).

۲-۱-۱. انواع توسل: نخست، توسل به قرآن (استخاره یا استشفاء): توسل به قرآن کریم میان مسلمانان سابقه‌ای کهن دارد. در حدیثی از امام علی (ع) آمده است: قرآن برترین چیزی است که می‌توان بدان توسل جست (۱۶). در میان عالمان اهل سنت نیز کتابی با عنوان التوسل بالقرآن تألیف شده است (۱۷).

دوم، توسل به پیامبر و اهل بیت: در احادیث امامیه، از توسل به اهل بیت (ع) سخن بسیاری آمده است، حتی درود فرستادن بر سرور اهل بیت، زمینه توسل به پیامبر (ص) دانسته شده است که خود نوعی توسل می‌باشد (۱۸). توسل به ائمه (ع) به‌طور مطلق و توسل به امامان به‌طور خاص چون امام حسین (ع) و امام صادق (ع) در منابع حدیثی آمده است (۱۹). نمونه‌هایی از توسل به اهل بیت (ع) در احادیث اهل سنت (ع) نیز مکرر دیده می‌شود. توسل به امامان و اهل بیت (ع) در سیره عملی پیروان مذاهب اهل سنت در سده‌هایی نیز دیده می‌شود (۲۰).

می‌شود و کمال نفس او بیشتر می‌شود. تقویت این رابطه تنها به وسیله عمل به دستورات شرع حاصل می‌شود «و همه دستورات شرع به خاطر همین هدف نهایی نازل شده» و برای بشر ابلاغ گردیده است. از منظر صاحب این نظریه (مصباح یزدی) هر فعلی که انسان را از استقلال، خودپرستی و از شرک به خدا دور کند در جهت حصول این کمال، واقعی می‌شود. پس وقتی انسان به این مقام می‌رسد چشم او چشم خدایی و گوش او گوش خدایی و از همه مهم‌تر اراده او برای انجام افعال، خدایی می‌شود. پس فعلی که سبب تقرب به خداوند شود، حسن است و فعلی که سبب عدم تقرب به خداوند شود، قبح است (۲۳). بنابراین می‌توان گفت، توسل به واسطه غیر خدا برای تقرب به خداوند، از فضائل اخلاقی به شمار می‌رود.

۲-۲. اهداف و انگیزه‌های سفرنامه‌نویسان در بیان گزارش‌های طبی: برخی معتقدند، مسلمانان دارای تاریخ طولانی و غنی هستند و پس از گذشت یک قرن از ظهور اسلام خطری برای مسیحیت تلقی می‌شوند؛ چنانکه ضیاءالدین سردار، محقق برجسته اسلام، می‌گوید: «دستاوردهای تمدن اسلامی، اسلام را به یک معضل فکری، اجتماعی و فرهنگی [برای اروپا] تبدیل کرد». آن مشکل باید به ساده‌ترین راه حل برطرف می‌شد و آن هم با محکوم کردن و انحطاط کامل اندیشه اسلامی میسر بود. یوحنا دمشقی (همچنین با نام سنت جان دمشقی، Johannes Damascenus)، در قرن هشتم میلادی دیدگاهی کامل، هرچند کاملاً ناآگاهانه، نسبت به تمدن مسلمانان ارائه کرده که در آن اسلام را توطئه‌ای علیه مسیحیت اعلام کرده است. آثار یوحنا دمشقی پس از مدتی به منبعی کلاسیک برای بازنمایی بیشتر از اسلام تبدیل شد، به طوری که تمام نوشته‌های بعدی مسیحیان درباره اسلام تا حدودی براساس آن بود. در ادبیات، به اصطلاح سفرنامه‌ها تصویرهای ارائه‌شده از اسلام سرشار از تعصب، ترس و تلقینات ناعادلانه است. هدف سفرنامه‌نویسی در اروپای مدرن اولیه، بازنمایی اسلام آن‌چنان که باید بود، نبود بلکه اثبات تمایز بین خیر و شر بود؛ مسیحیت به معنای خیر و

ویژگی کلی سفرنامه‌نویسی در مورد اسلام است (۲۴). در باب سفرنامه‌نویسی و علل و انگیزه پذیرفتن مسافرت‌های سخت و طولانی غربی‌ها به کشورهای عمدتاً غیر غربی مطالب جالبی به چشم می‌خورد. چنانچه الاسمر در این مورد می‌نویسد: تصویری که سفرنامه‌نویسان در مورد کشورهای اسلامی و اعراب داشتند نمی‌توانست جدای از سیاست‌های فرهنگی دوران حکام ویکتوریایی بریتانیا در مورد اعراب و مسلمین باشد؛ عصر ویکتوریا، عصر کاوش در جهان دیگری یعنی شرق عجیب و غریب و مرموز بود. ویکتوریایی‌ها مفهوم اسطوره «وحشی نجیب» را از سنت نیاکان خود به ارث برده‌اند. غرب، شرق را سرزمین ادویه‌ها، عطرها، صمغ و دارچین می‌دانست. با این حال در همان زمان به‌عنوان یک بیابان خشک و غیر مولد شناخته می‌شد. زیرا ویکتوریایی‌ها معتقد بودند که شرق از زمان بابل و نینوا در رکود بود. شرق‌شناسی مذهبی ریشه‌های خود را از آغاز قرن چهاردهم در شورای کلیسای وین داشت. یکی از باورهای ویکتوریایی‌ها این بود که از سپیده‌دم تاریخ، بشریت به نژادهای زیادی تقسیم شده بود. برخی معتقد بودند که تمایز بین نژادهای بشر وجود دارد (۲۵).

به نظر می‌رسد نوشته‌های اخیر در باب سفرنامه‌نویسی، افق‌های جدیدتری را برای مخاطب روشن می‌کنند. کتاب «جهان در کلمات: سفرنامه‌نویسی و تصور جهانی در جنوب آسیای اسلامی»، از جمله پژوهش‌هایی است که به صراحت یکی از انگیزه‌های استعماری مغرب‌زمین در کشورهایی مانند هند و پاکستان در جنوب آسیا را انگیزه سفرنامه‌نویسان می‌داند. نویسنده، نفوذ سفرنامه‌نویسی در کشورهای هند و

نوآوری این پژوهش عبارت است از تشریح و تبیین و تحلیل تاریخ پزشکی ایران در دوره قاجار که سبب استحکام و روشن شدن مبانی فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی ایرانیان مسلمان دوره قاجار شده و مورد توجه قرار گرفته است (تحلیل اخلاقی تاریخ پزشکی مسلمانان دوره قاجار). استفاده از منابع اصلی تاریخی دوره قاجار، یعنی آثار سفرنامه‌نویسان و نقد و پاسخ به دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان دوره قاجار در مورد توسل، به واسطه نظریه‌های اخلاقی مبتنی بر آیات قرآن از دیگر نوآوری‌های این پژوهش است. یکی از نکات مهم دیگر این است که اعتقادات و مبانی اخلاقی ایرانیان در امور پزشکی معطوف به عصر حاضر نیست، بلکه در ادوار گذشته بسیار مورد توجه مردم قرار گرفته است.

در راستای این پژوهش، بررسی و تحلیل گزارش‌های دیگر سفرنامه‌نویسان در دایره اخلاق فردی و اجتماعی به واسطه مبانی اخلاقی و قرآنی برای انجام تحقیقات بعدی در این عرصه مطالعاتی، پیشنهاد می‌شود.

نتیجه‌گیری

حضور سفرنامه‌نویسان در ایران از عصر ایلخانی شروع شد و در دوران قاجار که اوج حضور اروپاییان در ایران بود، به اوج خود رسید. این مسافرت‌ها که اغلب از کشورهای فرانسه، انگلیس و روسیه بودند، گاه به صورت سیاحت شخصی و گاه به صورت هیئت‌های اعزامی از سوی ابرقدرت‌های اروپایی انجام می‌گرفت که برای رسیدن به مقاصد و منابع سیاسی و اقتصادی‌شان، شناخت روحیات، خلقیات، رفتار و افکار مردم ایران را امری مهم می‌دانستند، از این‌رو افراد گوناگونی را در قالب سیاحان، پزشکان، شخصیت‌های سیاسی و اقتصادی و حتی میسیونرهای مذهبی به ایران می‌فرستادند. سفرنامه‌نویسان بنابه روحیه و جنبه فرهنگی و اجتماعی به بررسی وضعیت طبیعی جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محل سفر خود می‌پرداختند. ماحصل پاسخ به دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان در مورد توسل در امور پزشکی، که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، این

پاکستان را معلول ارتباط غربی‌ها با مستعمره‌نشین‌ها می‌داند. به طوری که شهروندان هندی را هم به نوشتن سفرنامه‌های خود ترغیب می‌کرد: «سفرنامه‌نویسی بومی یکی از اولین ژانرهای «جدید» قرن نوزدهم بود که چندین دهه پیش از سایر ژانرهای استعماری مانند رمان پیشی گرفته است» (۲۶).

این کتاب براساس بیش از یک دهه تحقیق نوشته شده است. نویسنده نشان می‌دهد که چگونه سفرنامه‌نویسی در میان شرقی‌ها صدایی را به جهان منعکس می‌کند که بازتاب آرزوی هندی‌ها و پاکستانی‌ها در هنگام رویارویی درباره جایگاه خود در جهان رو به پیشرفت قرن نوزدهم و بیستم بود. در این مطالعه میان رشته‌ای، نویسنده دانیل مایچروویچ تاریخ اجتماعی و ادبی سفرنامه‌های اردو زبان را از سال ۱۸۴۰ تا ۱۹۹۰ در شش فصل دنبال می‌کند. در هر فصل می‌پرسد چگونه سفرنامه‌نویسان از این ژانر برای معنا بخشیدن به واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی در حال تغییر دوران استعماری خود استفاده کردند. جهان‌های پسا استعماری این کتاب به ویژه نقش نویسندگان زن را در این زمینه برجسته می‌کند.

بحث

از نظریه‌های معتبر در حوزه اخلاق اسلامی، دیدگاه علامه مصباح یزدی برگرفته از آیات قرآن می‌باشد که قائل بر نظریه «قرب الهی» است. ایشان ملاک حسن و قبح افعال را این‌گونه بیان می‌کنند: هر فعل اختیاری که سبب تقرب انسان به خداوند شود، از فضائل به شمار می‌آید و هر فعل اختیاری که سبب دوری از خداوند شود، جزء رذائل اخلاقی به شمار می‌رود. توسل در امور پزشکی به وسیله ادعیه، توسل به اهل بیت و استخاره، انسان را به خداوند نزدیک‌تر می‌کند و چراغ راه انسان در تاریکی است. پس می‌توان این افعال را جزء فضائل اخلاقی به شمار آورد، لیکن سفرنامه‌نویسان با اهداف و اغراض سوء این گزارش‌ها را بیان کرده‌اند.

است که سفرنامه‌نویسان با اهداف و اغراض سوء گزارش‌هایی را در این راستا نقل کرده‌اند که بیشتر به منظور اهداف سیاسی و نفوذ فرهنگی در میان اقوام غیرغربی و ایرانیان می‌باشد. توسل به اسباب برای رسیدن به اهداف خود در زندگی مادی و معنوی از نگاه فطری و عقلی امری مطلوب و شاید ضروری است و جواز و اصل مشروعیت توسل، به نحو اجمالی، کمتر مورد تردید است. وجود اسباب برای تقرب خداوند موجب کمال و رستگاری مؤمنین و مؤمنات می‌شود. این نوع توسل‌ها به واسطه مبانی اسلامی و اخلاقی در میان مسلمانان دوره قاجار جزء فضائل اخلاقی به شمار می‌رود. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در بعضی موارد مسلمانان در امور پزشکی به طلسمات و ادعیه غیر اسلامی منحرف شده‌اند که مورد تأیید دیدگاه اسلامی و اخلاقی نمی‌باشد.

مشارکت نویسندگان

علی بلوردی تمامی مراحل پژوهش را به انجام رسانده و ضمن تأیید نسخه نهایی، مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته است.

تضاد منافع

نویسنده هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده است.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تأمین مالی

نویسنده اظهار می‌نماید که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده است.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

References

1. Soleyman H, Bayati S. The effects of popular beliefs and credences in Qajar era medicine, *Journal of Medical Ethics and History*. 2019(12th): 161. [Persian]
2. Massoud K. The effect of Mongol medical beliefs on the folk medicine of the Qajar period, *Journal of Medical Ethics and History*. 2016; 9(4): 30. [Persian]
3. Karimi Z, Rahnama SH. The role of prayers and invocations in medicine and healing during the Qajar period. *J Hist Med Sci Res*. 2021; 13(46): 1-4. [Persian]
4. Colonel C. Monsieur Cherikov's travelogue. Translate by Masihi A. Tehran: Amir Kabir; 2000. p.147. [Persian]
5. Merrill SL. Lady Shail's Diary. Translate by Torabiyani HA. Tehran: New Publication; 1989. p.92. [Persian]
6. Will S. Iran a century ago Translate by garagozlu GH. Tehran: Eqbal; 2009. p.69. [Persian]
7. Merrill SL. Lady Shail's Diary. Translate by Torabiyani HA. Tehran: New Publication; 1989. p.112. [Persian]
8. Eugène F. Eugène Flandin's travelogue. Translate by Sadeghi HN. Tehran: Eshraq; 1977. p.66. [Persian]
9. Colonel C. Monsieur Cherikov's travelogue. Translate by Masihi A. Tehran: Amir Kabir; 2000. p.40. [Persian]
10. Feuvrier J. Three years in the court of Iran. Translate by Ashtiyani AE. Tehran: World of Books; 2006. p.239. [Persian]
11. Denis W. Iranians among the English. Translate by Emami K. Tehran: Foruzane Rooz Publishing Institute; 2006. p.323. [Persian]
12. Loti P. Towards Isfahan. Translate by Ketabi B. Tehran: Etelaate; 2018. p.254. [Persian]
13. Denis W. Iranians among the English. Translate by Emami K. Tehran: Foruzane Rooz Publishing Institute; 2006. p.330. [Persian]
14. Ibn Manzur. Mukarram Mi. *Lisan al-Arab*, Dar Al-Fikr Lel Tabae valnashr va tawzie Beirut. Translate. 1890. p.11: 724. [Persian]
15. Ahmad FKI. Al-Ain, Qom, Organization of Endowments and Charitable Affairs. Osveh Publications. Second Edition. 2014; 7: p.298.
16. Amadi A. *Gharar al-Hakam*, with the description of Khansari, by the efforts of Jalaleddin Mohaddes. Tehran; 1987; 4: p.302. [Persian]
17. Battuta MI. *Al-Rahlah*, by the effort of Ali Montaser Katani. Beirut; 1984; 1: p.159.
18. Shaykh Saduq. *Babawayh MI*. Al-Amali. Qom; 1997; 1: p.553.
19. Qulawayh Jfi. *Kamel Al-Ziyarat*, by the effort of Javad Qayyumi. Qom; 1997; 1: p.360. [Persian]
20. Suyuti. *Al-Dur al-Manthur*, Beirut; 1993; 1: p.147.
21. Abd al-Islam O. *Wahhabism contradicts the Qur'an and Sunnah*. Lebanon: Beirut; 1996; p.22.
22. Yazdi M, Taqi M. Criticism and study of ethical schools. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2015. p.261. [Persian]
23. Yazdi M, Taqi M. Criticism and study of ethical schools. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute; 2015. p.261. [Persian]
24. Galamaga A. *Representations of Islam in Travel Literature in Early Modern England*. GRIN Verlag; 2011. P.19.
26. Al-Asmar J. *Victorian Images of the Arabs and Their Sources*. Bethlehem University Journal. 1994: 58-88.